

РОЗВИТОК КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ЯК ПРОБЛЕМА СУЧАСНОЇ ОСВІТИ

У статті розкривається актуальність та історичний розвиток проблеми критичного мислення особистості, визначено його принципи та характерні особливості. Аналізуються фактори розвитку критичного мислення у вищій школі.

The article reveals the relevance and historical development of problem of personality's critical thinking, defined its principles and specific features. The factors of critical thinking in high school are analyzed.

Постановка проблеми

В умовах неминучих економічних та політичних змін в житті українського суспільства зростає інтерес до спеціаліста, здатного до само реалізації, самовираження, саморозвитку, такого, що вмє мислити і самостійно діяти у питаннях, що стосуються його професійної компетентності. Розвиток особистості, здатної ефективно діяти в умовах ринкової економіки, значною мірою залежить від сучасної освітньої системи, завдання якої полягає не лише в наданні певних знань, а й у вихованні громадян ХХІ сторіччя.

Щоб відповідати сучасним вимогам, студент у процесі навчання повинен не лише оволодівати фундаментальними знаннями, але і сформувати у собі потребу у саморозвитку і самовдосконаленні, що і передбачено критичним мисленням.

В сучасному розумінні слово «критичне» пов'язане не з умінням критикувати інших, знаходити недоліки, суперечити і сперечатися. Критичне мислення не розуміють у значенні «вишукуюче недоліки» або «негативне». Треба не лише викривати помилки і піддаватися сумніву, а також створювати нові ідеї, бути продуктивним, шукати пояснення незрозумілому. Важно вміти задумуватися над підтекстом, вміти ставити перед собою проблеми і питання, і в кінцевому рахунку, мати відкритий вільний розум.

Критичне творче мислення – це здатність і прагнення оцінювати різні твердження і висловлювати об'єктивні судження на основі добре обгрунтованих доказів. Це здатність бачити упущення в аргументах і не піддаватися твердженням, що не мають достатньо підстав. Критичне мислення – це мислення, що приводить до об'єктивної істини.

Аналіз досліджень і публікацій

Уявлення про критичне мислення розвивалось ще у стародавні часи. У статті Г.В. Соріної справедливо зазначено, що антична «критична техніка» фактично стає основою того, що у ХХ ст. визначиться як «критичне мислення» [22]. Тексти, що дійшли до нас, свідчать про те, що

філософи не тільки обговорювали космогонічні проблеми, а й співвідносили свої позиції між собою, критикували один одного. Сократівсько-платонівський стиль ведення дискусії стає фундаментом всієї наступної західної філософської думки. Цей стиль демонструє значущість критики, системи питально-відповідних процедур для проведення й раціонального обгрунтування висунутої позиції. По суті він виступає взірцем загальної стратегії запитування. Разом з тим критичний стиль проявляється не тільки в питальній установці. У ньому представлені всі можливі способи отримання висновків: особлива техніка критичного аналізу понять, способи формулювання суджень.

Опосередковано проблема критичного мислення висвітлювалася у працях Е. Канта, М. Хайдеггера, Х. Гадамера, Е. Фромма [22]. Підтримуючи позицію античних філософів щодо ведення дискусії, Е. Кант дуже влучно висловлювався про те, що уміння ставити розумні питання є важливою та не обхідною ознакою розуму. Він зазначав, що безглузді питання спонукають необачного слухача до безглузвих відповідей, а це є лише марною тратою часу [7].

Ідею критицизму як єдину можливість розвитку суспільства у своїй праці відстоював К. Поппер. Філософ доводив, що зміст «розуму» полягає у відкритості критицизму – готовності бути підданим критиці та стимулюванні самокритики. К. Поппер пропагував поширення критичного розуміння дійсності, доводячи, що у сучасному неідеальному суспільстві воно є єдиним ефективним інструментом побудови власного світобачення [23].

Можна справедливо погодитись зі словами американського науковця А. Фішера про те, що справжнім «батьком» критичного мислення, є Д. Дьюї [2]. Спочатку він використовував таке поняття як «рефлексивне мислення», яким є активні, тривалі та обережні роздуми про переконання або певні форми знання в світлі їх підґрунтя та відповідні наступні висновки. Ключовим моментом у даному випадку є визнання необхідності активного процесу мислення на

протривагу пасивному, коли людина лише отримує ідеї або інформацію від когось іншого. Сутністю критичного мислення є детальний мисленнєвий аналіз перед подальшими діями. Такі дії перетворюють звичайний умовивід у обґрунтований логічний умовивід, а поспішні висновки – у аргументований, чіткий доказ.

Справжнього розвитку вивчення критичного мислення набуло у 70-90 роки ХХ ст. на Заході. Подібний інтерес був не випадковим. Криза західної освіти 70-х років вимагала перегляду самої суті навчального процесу. В результаті тривалих пошуків увага була звернена на критичне мислення та його можливості у розвитку особистості. З введенням курсу «Критичне мислення» лідируючі позиції поступово зайняла нова освітня парадигма. Зміст її полягає у зміні акцентів – з обсягу інформації на самостійне, критичне мислення. Мета освіти полягає у навчанні вирішенню завдань, а не просто використанню готового знання. У цьому випадку показовою є метафора Н.С.Юліної про те, що нова парадигма радить, відправляючись у подорож, не набивати рюкзак готовими продуктами, а захопити із собою знаряддя, що дозволяють добувати їжу в будь-якому місці й, зрозуміло, уміння володіти цими знаряддями [24].

Усі академічні дисципліни, що викладалися в коледжі й університетах, перебудовувались у саморефлексивному дусі, а учні опановували навички критичного ставлення до здобутих знань і способів роботи. Для ряду західних університетів, шкіл економіки, права, соціології, інших навчальних закладів курс «Критичне мислення» став обов'язковим. Критичне мислення виявилось цілком ефективною методологією, прийнятною до різних сфер інтелектуальної діяльності людини. Це не тільки вивело західну освіту з кризи, а й піднесло її на новий якісний рівень.

Радянська система освіти залишилася осторонь подібних змін, що надовго відштовхнуло її від загальних тенденцій світового прогресу. Хоча в деяких роботах радянських вчених зазначається значущість критичного мислення та необхідність його розвитку.

Одним з перших термін «критичне мислення» застосовував П.П. Блонський, виділяючи критичність як окрему індивідуальну рису мислення особистості [5]. Головною ознакою критичного мислення він називав вміння аргументовано спростовувати докази, що страждають на недоліки, та контролювати правильність власних суджень. Окремі науковці (В.Крутецький, Б.Теплов [4, 8]) виділяють поняття «критичність розуму» як певну якість пізнавальної діяльності людини. С.І.Векслер вказував на те, що критичне мислення не є вродженим, а формується протягом

життя [13]. Його розвиток можна прискорити за допомогою спеціально організованого навчання, тренуючи школярів. Головним засобом при цьому виступає знаходження й спростування помилок, а також рецензування учнівських робіт. А.І. Лапіна та Л.А. Рибак підкреслювали особливу роль художніх текстів в становленні критичного мислення [13]. Ними був встановлений той факт, що на розвиток критичного мислення учнів впливає взаємне рецензування робіт, написання текстів на рецензії, а також класові дискусії та обговорення за результатами рецензування. Критичне мислення вивчалось і на рівні вищої школи. Так О. Кеміров досліджував особливості прояву критичного мислення студентів при індивідуальному та груповому навчанні [13].

В Україні проблема критичного мислення висвітлювалась у роботах О.В. Тягло, О.М. Іванової, Л.А. Києнко-Романюк, Т.О. Олійник, Н. Кірпи, В.А.Кушніра, О. Лабенко, П.В. Лушина, І.А. Слободянюк, О.А. Неприцького та інш. [6; 8; 9; 11; 12; 17; 18]. Однак значних методологічних зрушень до покращення стану сучасної освіти за допомогою розгорнутого вивчення критичного мислення та впровадження його принципів у навчальний процес не відбувається. А досвід західних педагогів так і залишається без використання.

Тому дослідження критичного мислення на теренах нашої держави залишається дуже актуальним, і в першу чергу потребує розгляду саме теоретико-методологічних аспектів як відправної точки у побудові практичних програм вивчення критичного мислення.

Виклад основного матеріалу

На сьогодні існує дуже велика кількість тлумачень критичного мислення. Критичне мислення визначається як: 1) вміння аналізувати факти, продукувати та організовувати ідеї, захищати думки, робити порівняння, будувати логічні умовиводи, оцінювати аргументи та розв'язувати проблеми (П. Ченс); 2) спосіб розмірковування, який потребує адекватної підтримки вірувань та небажання бути переконаним без належного обґрунтування (Ч. Тама); 3) пристосування аналітичного мислення з метою оцінки прочитаного (М. Хікі); 4) свідомий та обміркований процес, який використовується, щоб інтерпретувати або оцінювати інформацію та досвід за допомогою набору рефлексивних засобів та можливостей, які враховують переконання та дії (Л. Мерес); 5) активний, систематичний процес розуміння та оцінювання аргументів (М. Гудчайлд і Д. Мейер); 6) інтелектуально організований процес активної та вмілої концептуалізації, застосування,

аналізу, синтезу та (або) оцінювання інформації, отриманої або створеної завдяки спостереженню, досвіду, рефлексії, розмірковуванню або спілкуванню, у якості провідника до переконань та дій (Р. Пауль і Дж. Скрівен); 7) доцільні рефлексивні роздуми, сфокусовані на визначенні у що вірувати та що робити (Д. Хетчер і Л. Спенсер); 8) організована розумова діяльність з оцінки аргументів чи тверджень та прийняття рішення, яке може супроводжувати розвиток уподобань та визначення необхідних дій (Р. Еніс) [3].

В Україні визначення терміну «критичне мислення» було сформоване в «Концепції громадянської освіти та виховання в Україні», розробленої проектом «Освіта для демократії в Україні». За цим документом критичне мислення – це здатність особистості долати в собі схильність до однозначного-догматичного сприйняття світу, вміння аналізувати ту чи іншу проблему з різних боків, користуватися інформацією з різних джерел, відрізняючи об'єктивний факт від суб'єктивної думки про нього, логічний умовивід від упередженого припущення чи забобону. Це вміння людини адекватно визначати причини й передумови наявних в її житті проблем, готовність докласти зусиль для їх практичного (а не лише риторичного) подолання [11].

Не зважаючи на різноманіття визначень, всі вони зосереджені на головній ідеї: *критичне мислення являє собою аналіз та оцінку дійсності з метою виведення власного висновку*. Саме суб'єктивність висновків, що заснована на чіткій аргументації, є ключовою ознакою критичного мислення та поясненням того, чому до нього була звернена увага європейських та американських освітян. Критичне мислення дозволяє продукувати знання за допомогою власних роздумів та особистісної пізнавальної активності, є основою вмотивованої самоосвіти, що дає найефективніші результати.

У подальшому розгляді критичного мислення, ми будемо визначати його як вміння, під креслюючи тим самим його динамічний характер, а також можливість навчатися і навчати мислити критично.

Досліджуючи проблему критичного мислення, Д. Кластер дійшов висновку, що існує п'ять головних принципів, які виокремлюють критичне мислення серед інших видів розумової діяльності. Ці принципи не лише перераховують відмінності критичного мислення, а й розкривають його сутність. Саме тому, на наш погляд, вони й заслуговують уваги [10].

Перший принцип – це принцип самостійності. Навіть беручи участь у дискусії та користуючись думками інших, людина завжди робить власні висновки із усього почутого. Не обов'язково,

щоб ці висновки були унікальними та не повторними, головне, що вони сформувались в результаті індивідуальної розумової діяльності, а не були скопійовані з чийсь іншої ідеї.

Другий принцип вказує, що інформація є відправним пунктом під час критичного мислення. Тобто, аналіз та оцінка інформації мають відбуватись завдяки активації старих даних. Необхідною умовою ефективною розумової діяльності є значний багаж знань, що визначає продуктивність критичного мислення.

Із другого принципу витікає й третій – принцип аргументованості. Критично мисляча людина знаходить власне рішення проблеми й підкріплює це рішення розумними, обґрунтованими доказами. Вона також усвідомлює, що можливі й інші рішення тієї ж проблеми, але намагається довести, що обране рішення найбільш раціональне. Таким чином, критично мислячою людиною практично неможливо маніпулювати, бо вона не лише здатна профільтрувати інформацію, а й представити логіку власних аргументів, що унеможлиблює розгортання маніпулятивних дій.

Четвертий принцип зазначає, що критичне мислення активізується лише при виникненні у людини власних питань. Головною умовою розгортання критичного мислення є людська цікавість, бо саме це дозволяє створювати нові питання, які ведуть до бажаного розв'язання проблеми. Однією з найголовніших проблем освітньої діяльності, яка керується принципами критичного мислення, є доведення до учнів розуміння різноманіття пізнавальних можливостей, та мотивування їх до пошукової активності.

І п'ятий принцип – це принцип соціальності. Критичне мислення неможливе як без внутрішньої так і без зовнішньої оцінки, бо лише у суспільстві можна перевірити той чи інший висновок. Педагоги, що працюють у руслі критичного мислення, приділяють велику увагу виробленню якостей, необхідних для продуктивного обміну думками: терпимості, вміння слухати інших, відповідальності за власну точку зору. Їм вдається наблизити навчальну діяльність до реального життя. Одним з найпоширеніших методів стимулювання критичного мислення можна вважати диспут, де процес отримання інформації не є однобічним та керованим. Плюсами диспуту є те, що під час обговорення викладеного матеріалу педагог може оцінити рівень розуміння викладеного матеріалу, зробити певні корективи та уточнення, а також має можливість порівняти рівень знань учнів, аналізуючи якість учнівських аргументів. В свою чергу учні краще систематизують та запам'ятовують отриманий матеріал, аналізують думки інших учасників дискусії та оцінюють власні судження.

Але, для того, щоб використовувати критичне мислення потрібно чітко розуміти, які види розумової діяльності не є критичним мисленням.

Запам'ятовування – найважливіша розумова операція, без якої неможливий навчальний процес. Дуже часто запам'ятовування є основою навчальної діяльності. В результаті людина володіє величезною кількістю як потрібної так і непотрібної інформації. Для критичного мислення не так важлива кількість знань, як вміння ними користуватися. Педагоги, концентруючи увагу саме на запам'ятовуванні учнями навчального матеріалу, не вчать їх мислити самостійно, завдяки чому для суспільного життя людина стає непрактичною, бо вміє лише споживати знання, що їй надають, не розмірковуючи над змістом отриманого.

Розуміння також часто плутають з критичним мисленням. Коли людина намагається зрозуміти чужу ідею, власне мислення на першому етапі пасивне: людина лише сприймає те, що створив хтось інший, а критичне мислення відбувається, коли нові, уже зрозумілі ідеї перевіряються, оцінюються, розвиваються й застосовуються. Запам'ятовування ж фактів і розуміння ідеї є необхідними умовами для критичного мислення, однак, самі вони, навіть у своїй сукупності, критичного мислення не становлять, а є його інформативною базою. Тому у західній системі освіти дуже велике значення приділяється саме дискусіям після ознайомлення з певними роботами.

Зазвичай, під час дискусії думки не тільки піддаються критиці. Вони також генеруються, активізуючи при цьому творче або інтуїтивне мислення, яке спрямоване на відкриття принципово нового та вдосконаленого бачення або вирішення певної проблеми. Творче та критичне мислення є нерозривними компонентами розумової діяльності, проте вони не тотожні. Якщо творче мислення генерує ідеї, то завданням критичного мислення є їх перевірка на точність та адекватність – виявлення недоліків. Необхідно відзначити, що при надмірній стимуляції творчої фантазії критична здатність може залишитися нерозвиненою. На жаль, невміння думати критично – це один з можливих непередбачених результатів прагнення підвищити творчу активність, результатом чого може стати велика кількість безглузвих ідей. Варто пам'ятати, що для більшості людей у житті потрібне розумне сполучення творчого й критичного мислення.

Якщо мова іде про те, що людину можна навчити мислити критично, тоді виникає питання, а чому саме її навчати? Адже аналізуємо та оцінюємо інформацію ми кожен день. Щоб розкрити це питання, по-перше потрібно зупинитись на тих інтелектуальних навичках, які складають основу

критичного мислення. На нашу думку, найбільш близько до розв'язання цієї задачі підійшла Д. Халперн. Вона зосереджує увагу на таких навичках, як аналіз (визначення вірогідних або існуючих відносин між різними частинами інформації) та висування гіпотез (відбувається після аналізу з метою побудови альтернативної точки зору у випадку, якщо після аналізу виникли певні суперечності).

Для розробки гіпотез використовуються: 1) активізація раніше отриманих знань; 2) створення аналогій та метафор – пошук інформації про схожі за сутністю ситуації; 3) активізація причинно-наслідкових відносин – з'ясування того, наскільки придбані знання відповідають темі гіпотези та встановлення зв'язків між окремими частинами інформації; 4) порівняння - зіставлення – протиставлення з метою аналізу значущості гіпотези.

Після побудови та самоперевірки власна гіпотеза застосується в реальних умовах – під час дискусії, або при аналізі літератури з подібною проблематикою. Якщо виникають непорозуміння, то може бути задіяна контраргументація, узагальнення ідей та вивчення інших точок зору. Як бачимо, ці навички використовуються людиною у повсякденному житті. Та варто зупинитись, на тому, що головною умовою ефективності критичного мислення є активація всіх навичок під час ознайомлення з певним матеріалом.

Вміння мислити критично потребує не лише знання алгоритму побудови власних суджень, а також вимагає характерологічних змін [4]. Сприятливими факторами розвитку критичного мислення є наступні.

1. По-перше, це самокритичність як можливість адекватно оцінити результати своєї діяльності, якщо вони не витримують критики.

2. Важливою рисою є незалежність мислення – прагнення самостійно осмислювати навчальну та іншу інформацію; відсутність остраху не погодитись зі співрозмовником; активне висловлення власних ідей, протистояння навіюванню думок.

3. Така риса як пізнавальна спрямованість або цікавість проявляється у бажанні оволодіти новими знаннями. Людина з пізнавальною спрямованістю не буде сприймати та запам'ятовувати отриману інформацію, вона завжди аналізуватиме її. Відмічаючи суперечливі моменти, шукатиме відповіді на них [10].

4. Що стосується соціально-психологічних якостей, тут варто виділити наступні: високий соціальний інтелект – спроможність правильно розуміти поведінку людей. Відповідно до концепції Дж. Гілфорда, соціальний інтелект представляє систему інтелектуальних здатностей: здатність виділяти з контексту вербальну й невербальну інформацію, здатність розуміти логіку розвитку

ситуацій, здатність розуміти причинно-наслідкові зв'язки та прогнозувати поведінку людей. Конструктивне ведення дискусії забезпечують такі комунікативні навички, як відкритість до сприйняття інших поглядів, повага до співрозмовника, аргументація власних думок під час дискусії, спрямованість на співробітництво, відсутність маніпуляцій [16].

Володіючи інформацією про необхідні зони впливу, для стимулювання критичного мислення дуже важливо орієнтуватись в факторах, що можуть заважати прояву критичного мислення. Такими, на нашу думку, є:

1. Стереотипність мислення, що виникає під натиском авторитетів. Існує така думка, що бути чемним означає не критикувати, або для того, щоб поважати людину, не потрібно коментувати її висловлення. У цих ідеях чітко простежується нівелювання особистої думки. Стереотипом може виступати і апеляція до віку, як до показника того, що людина знає краще (наприклад: «Не вмійшуйся, він же старший і краще знає»).

2. Результатом цього стає догматизм. Догматизм не дозволяє обговорювати прийняті суспільством постулати у різних сферах діяльності людини. Догматичне мислення орієнтоване на твердість позицій, однозначність, відсутність альтернатив. Людина, що мислить догматично пропонує лише єдину форму рішення проблеми, а не розглядає її можливі варіанти. Тобто це сліпа віра у існуючі стереотипи.

3. Людина може і не погоджуватись з існуючими стереотипами. Однак зіткнувшись із протилежною суспільною думкою, така особа відмовиться від своєї позиції на користь більшості. Ця якість отримала назву конформізм – неможливість протидіяти думкам інших.

4. Деяко схожі риси з конформізмом має нерішучість. У цьому випадку людина не висловлює власну думку через страх бути розкритикованою. Здебільшого це пояснюється низькою самооцінкою. Хоча, як справедливо вказують Г. Ліндсей, К. Халл та Р. Томпсон, завищена самооцінка може також знижувати здатність мислити критично. Коли людина занадто вдоволена собою, вона просто не зможе знайти підстав для власної критики, а всі свої ідеї буде вважати найкращими [14].

5. Прояв критичного мислення зменшує і низька освіченість. Якщо повернутись до принципів критичного мислення, то одним з них є наявність певного багажу знань, які мають виступати інформативною базою для побудови власних висновків та аргументів.

Відсутність критичного мислення призводить до того, що людина не намагається мислити самостійно. Вона повністю покладається на суспільну

думку, використовуючи лише запам'ятовування отриманої інформації. І тим самим знімає з себе відповідальність за наслідки власних дій, бо вони детерміновані зовнішніми умовами, а не особистісною активністю. Звертаючись до сучасної освіти, до вищої освіти безпосередньо, варто спитати: який ми отримаємо результат від студентів, які погоджуються вірити у все, що говорить викладач, споживають отриману інформацію та віддають її у тому самому вигляді? Ці студенти будуть багато чого знати, а от чи зможуть вони використовувати ці знання, чи зможуть збудувати щось нове, якщо вони тільки те й роблять, що повертають назад старе знання? Звичайно, що ні. У цьому наша точка зору перетинається з одним із прикладів Е. Фромма, який для розкриття понять «буття» та «володіння» виділяє два типи студентів. Одні орієнтовані на володіння. Вони прагнуть засвоїти схему лекції, записати фрази лектора, одержати відповіді, які можна вивчити. Це приводить до того, що такі студенти не прагнуть до пошуку чогось нового, тому що все нове ставить під сумнів ту фіксовану суму знань, якою вони володіють. Між ними й змістом лекцій так і не встановлюється ніякого зв'язку. Для інших студентів головним у їхніх взаєминах з миром є буття. Вони поведуться зовсім по-іншому, зокрема, в освітньому процесі, на лекціях вони діють активно й продуктивно. Отримана інформація не стає для них пасивним баластом, а лише «фоновим знанням». У них народжуються нові питання, виникають нові ідеї й перспективи. Для таких студентів слухання лекції є живим процесом. Творче ставлення до лекції, пошук власних питань приводять до зміни самої людини, що задає питання. Володіння, за Е. Фроммом, на прикладі ставлення студентів до лекцій характеризується пасивністю, запам'ятовуванням відповідей. Буття ж, навпаки, – це власні питання, нові ідеї і як результат – розвиток самої людини [25].

Висновки

Розвиток критичного мислення є складовим етапом особистісного розвитку. Можливості вищої школи у цьому випадку достатньо високі. Навчання у ВНЗ припадає на період юнацтва, коли людина спрямована на пошук власного місця у соціумі. Формується нова система ставлення до дійсності, відбувається рефлексія та заглиблення у власні переживання. Це вік переоцінки багатьох явищ та надання їм нового значення [17]. У період юнацтва проблематика критичного мислення стає особливо актуальною, бо її вивчення допомагає пізнавати відомі явища з іншого боку, а також краще

опанувати новий набагато складніший за шкільний матеріал, який не завжди вимагає тільки запам'ятовування. Сприяє розвитку самостійності та творчості, звільняє від конформізму і догматизму. Натомість, важливо не лише використовувати критичне мислення, а в першу чергу розуміти сутність цього феномену задля кращого оволодіння критичним мисленням як практичною навичкою. У цьому випадку необхідним є вивчення критичного мислення у ВНЗ, завдяки чому можна розкрити зміст критичного мислення як соціально значущого феномену та запропонувати практичні методи розвитку цього вміння [17].

Україна знаходиться на складному шляху національного відродження та побудови демократичної держави. За таких обставин критичне мислення є не тільки наслідком демократичного способу життя, але і чинником його формування. Сучасна молодь – це перш за все потенціал державного розвитку. Тому від наявності чи відсутності у юнацтва вміння мислити критично залежить певною мірою доля суспільства.

Література

1. *Dewey Jh. How We Think / Jh. Dewey.* – NY: «Prometheus Books», 1991. – 183 с.
2. *Fisher A. Critical Thinking / A. Fisher.* – Cambridge: «Cambridge University Press», 2001. – 248 с.
3. *Huitt W. Critical Thinking: An Overview, paper presented at the Critical Thinking Conference sponsored by Gordon College, Barnesville, GA, March, 1993; Last revised: May, 1998.*
4. *Белкіна-Ковальчук О. В. Формування критичного мислення учнів початкових класів у процесі навчання : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук / О. В. Белкіна-Ковальчук.* – Луцьк, 2006. – 21 с.
5. *Блонський П. П. Обрані психологічні твори / П. П. Блонський.* – М. : «Просвещение», 1964. – 547 с.
6. *Іванова О. М. Начнемо критично мислити. Відкритий урок: Розробки, технології, досвід / О. М. Іванова // Науково-методичний журнал.* – 2007. – № 2. – С. 8–16.
7. *Кант Е. Твори в шістьох томах / Е. Кант.* – т. 3 – М. : «Мысль», 1964. – 543 с.
8. *Києнко-Романюк Л. А. Учителю про розвиток критичного мислення в учнів і студентів: теорія і практика / Л. А. Києнко-Романюк // Рідна школа.* – 2006. – № 7. – С. 68 – 70;
9. *Кірпота Н. Емпіричні й теоретичні методи навчання як засіб розвитку критичного мислення / Н. Кірпота // Рідна школа.* – 2001. – № 4. – С. 71–72.
10. *Клустер Д. Що таке критичне мислення / Д. Клустер // «Русский язык» [Електронний ресурс].* – 2002. – № 29. – режим доступу до журн: <http://rus.1september.ru/articlef.php?ID=200202902>
11. *Концепція громадянської освіти та виховання в Україні: Проект // Освіта України [Електронний ресурс].* – 2000. – № 46. – режим доступу до журн. : <http://www.edudemocracy.org.ua/newsletter/vol2/foamy.html>
12. *Кушнір В. А. Особливості критичного мислення педагога / В. А. Кушнір // Рідна школа.* – 2001. – № 4. – С. 58–60.
13. *Лабенко О. Розвиток критичного мислення в середніх загальноосвітніх закладах / О. Лабенко // Рідна школа.* – 2001. – № 4 – С. 68–70.
14. *Лапінська С. В. Критичне мислення як об'єкт педагогічного дослідження в системі юридичної освіти / С. В. Лапінська // Весник ТГПУ.* – 2005. – № 49. – С. 125–129;
15. *Линдсей Г. Творче та критичне мислення : Хрестоматія з загальної психології / Г. Линдсей, К. Халл, Р. Томпсон.* – [3-е вид.]. – [під ред. В. В. Петухова] – СПб. : «Питер», 2001. – 480 с.
16. *Ліпкіна А. І. Критичність і самооцінка в навчальній діяльності / А. І. Ліпкіна, Л. А. Рібак.* – М. : «Просвещение», 1969. – 218 с.
17. *Михайлова Е. С. Тест Дж. Гілфорда та М. Саллівена: діагностика соціального інтелекту / Е. С. Михайлова.* – [метод. посіб.]. – СПб. : «Иматон», 2002. – 56 с.
18. *Мухіна В. С. Вікова психологія / В. С. Мухіна.* – М. : «Академия», 2002. – 456 с.
19. *Олійник Т. О. Курс «Критичне мислення» для студентів та викладачів університетів / Т. О. Олійник // Педагогіка та психологія.* – 2002. – № 22. – С. 135–139.
20. *Олійник Т. О. Дослідження як складова технології критичного мислення / Т. О. Олійник // Педагогіка та психологія : [зб. наук. праць] – 2001. – № 18. – С. 54–59.*
21. *Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги / К. Поппер.* – М. : «Феникс», 1992. – 448 с.
22. *Роджерс К. Погляд на психотерапію. Становлення людини / К. Роджерс.* – М. : «Прогресс», 1994. – 252 с.
23. *Соріна Г. В. Критичне мислення: історія та сучасний статус / Г. В. Соріна // Вестник Московского университета. Серия 7. Философия.* – 2003. – № 6. – С. 97–110.
24. *Тягло А. В. Критичне мислення: проблема світової освіти ХХІ сторіччя / А. В. Тягло, Т. С. Воропай.* – Харків : «Університет внутрішніх дел», 1999. – 219 с.
25. *Філософія, культура, освіта : матеріали круг-лого столу // Вопр. філософії.* – 1999. – № 3. – С. 3–55.

